

Sərhəd QASIMOV,
*Vergilər Nazirliyinin Tədris
Mərkəzinin Elmi - tədqiqat
bölməsinin rəisi, iqtisad
elmləri namizədi, baş vergi
xidməti müşaviri*

Vergitutma prosesinə sistemli yanaşmanın bəzi metodoloji məsələləri

Birinci məqalə

Problemin fəlsəfi-iqtisadi mahiyyəti

Müasir elmin inkişafı yalnız yeni elmi biliklərin qeyri-adi sürətlə artması ilə deyil, həmçinin elmi-tədqiqat işlərinin prinsip və metodlarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə səciyyələnir. Bu prosesi daha sərrast, daha qüvvətli idarə edən anlayışlar arasında *sistem* və *struktur* anlayışları müstəsna yer tutur. Zahirən bu cəhət özünü onda büruzə verir ki, həmin terminlər indi elmi və kütləvi ədəbiyyatda olduqca geniş yayılmışdır. Burada əsas məsələ heç də sadəcə olaraq həmin terminlərin işlədilməsinin dəbdə olmasında deyildir. Obyektlərin struktur və sistem kimi öyrənilməsi əslində indi bütün elm sahələrinin başlıca məsələsi olmuşdur. Obyektlərin dərk olunması (və ya «görünməsi») vasitələrindəki bu yönüm hələ çox qədimlərdən formalaşmağa başlamışdır, lakin yalnız XX yüzilliyin ikinci yarısında baxışlarda həqiqətən inqilab baş verdi və bu yanaşma geniş yayılmağa və tətbiq olunmağa başladı.

Elmi-tədqiqatların aparılması metodologiyasında baş verən yeniliklər və sistemli pred-

metlərə və problemlərə geniş meydan verilməsi təkcə elmlərin özlərinin daxili inkişafı ilə deyil, bundan da daha çox müasir istehsalın inkişafı ilə şərtlənmişdi. Bütünlükdə iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin, hətta ayrıca müəssisənin səmərəli idarə olunması istehsalı və onun təşkilini, müxtəlif kommunikasiyalar şəbəkəsini və s. özündə ehtiva edən sistem haqqında tam təsəvvürlərin olmasını tələb edir.

XX əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadiyyatında elmi-texniki inqilabın təsiri altında böyük irəliləyişlər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər onunla şərtlənmişdir ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı istehsalın çox böyük miqyasları ilə, istehsal sferalarının müxtəlifliyinin kəskin şəkildə artması ilə, sahələrarası əlaqələrin genişlənməsi, elm və texnikanın son nailiyyətlərindən istifadənin sürətlənməsi, texnoloji proseslər sahəsində mühüm keyfiyyət dəyişmələri, rəqabətin güclənməsi ilə şərtlənmişdir. Elm məhsuldar qüvvə kimi, cəmiyyətin həyatının bütün

sahələrində xüsusi yer tutmağa başladı.

Elmi, texniki, istehsal və digər fəaliyyət sahələrində yeni problemlər irəli sürüldü, əvvəllər insanların qarşılaşmadığı hadisələr meydana gəldi. Texnika sahəsində əsasən texniki məmulatların mürəkkəbliyinin və dəyərinin, həmçinin onların müxtəlifliyinin yüksək sürətlə artması ilə müşayiət olunan köklü dəyişikliklər, elmi tədqiqatlara və işləmələrə olan tələbatların artması elm və texnikaya diqqəti artırır və ona gətirib çıxardı ki, idarəetmədə rəhbərlik rolunu oynayan keçmiş təcrübə yalnız dərin məntiqi mənada deyil, praktik mənada da tədricən öz əhəmiyyətini itirməyə başladı. Yeni idarəetmə konsepsiyasının mərkəzi müddəası idarəetmə orqanları ilə əməkdaşlıq şəraitində işləyən təbii və sosial elm sahələrinin alimləri və mühəndisləri tərəfindən həyata keçirilən sistemləşdirilmiş analitik işləmələrdən istifadə edilməsi oldu.

Məsələnin dərinədən öyrənilməsi adətən tərkibinə müxtəlif sahələrin mütəxəssislərinin daxil olduğu sahələrarası qrupların yaradılmasını tələb edir. Bu zərurət onunla izah olunur ki, adətən problemin mürəkkəbliyi onun bir fənnin çərçivəsinə salınmasını çətinləşdirir. Daha mühüm fakt ondan ibarətdir ki, problemin həlli zamanı meydana çıxan suallar ayrı-ayrı ixtisas nümayəndələri – riyaziyyatçılar, hüquqşünaslar, siyasətçilər, mühəndislər və yaxud hərbi mütəxəssislər tərəfindən fərqli şəkildə nəzərdən keçirilir. Eyni bir məsələyə fərqli baxışların və yanaşmaların mövcud olması bütünlükdə problemin həlli üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatlar öz

məzmunu və həcmi etibarını ilə təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsindən başlayaraq, milli iqtisadiyyatın ən böyük problemlərinə dair tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasınadək məsələlərin geniş dairəsini əhatə edir.

Analitik tədqiqatların aparılması üçün yeni təhlil metodları tələb olunurdu və yeni metodologiyanın yaradılması və onun praktikada səmərəli tətbiqi zərurəti meydana gəlmişdi. Analitik tədqiqatlardan istifadə olunmasına marağın artması həmçinin onunla izah edilir ki, irəli sürülən ideyaların, proqram və layihələrin sayı resurslarla təminat baxımından onların həyata keçirilməsi imkanlarından xeyli artıq olmuşdu.

Müasir elmdə sistemli tədqiqat metodu və ya çox zaman deyildiyi kimi, sistemli yanaşma metodu əhəmiyyətli yer tutur. Bu metod həm qədimdir, həm də yeni. Sistemli tədqiqat metodunun qədimliyini onunla izah etmək olar ki, onun bir sıra formaları və tərkib elementləri, məsələn, obyektlərə tamın və onun hissəciklərinin qarşılıqlı təsiri, bütövlüyün və vəhdətin təşəkkülü nöqtəyi - nəzərindən yanaşılması, sistemə nəzərdən keçirilən komponentlər məcmusunun struktur qanunu kimi baxılması – demək olar ki, əsrlər boyunca (lakin pərakəndə və dağınıq şəkildə) mövcud olmuşdur. Sistemli yanaşmanın xüsusi olaraq araşdırılması və nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması onun öyrənilməsinə və çoxkomponentli mürəkkəb sistemlər praktikasında istifadə olunmasına keçidlə əlaqədar XX əsrin ortalarından başlanmışdır.

Sistemli yanaşma – idraki fəaliyyətin uni-

versal alətidir: hər bir hadisə sistem kimi nəzərdən keçirilə bilər. Mürəkkəb dinamik proseslərin öyrənilməsində və təhlilində bu metod əvəzsiz rol oynayır.

Hələ 1972-ci ildə filosoflar qeyd edirdilər ki, öyrənilən obyektlərə sistemli-struktur yanaşma bütün xüsusi elmlərdə ümumi elmi prinsip statusu almışdır: həmin elmlərin daxili ehtiyaclarına və inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq sistemli yanaşmadan istifadə olunur.

Elmin inkişafının müasir mərhələsində sistemli yanaşmanın nəzəri olaraq işlənilib hazırlanması və ondan metod kimi istifadə olunması artıq o qədər genişlənməmişdir ki, indi özünün bir sıra istiqamətlərinə malik olan ümumelmi «sistemli hərəkət» barəsində danışmaq olar.

«Sistem» anlayışının özü qədim dövrlərdə meydana gəlmişdir və geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, uzun müddət ərzində nəzəri cəhətdən işlənilməyən kateqoriya kimi qalmışdır. «Yunanca «systema» sözü «təşkil olunma» deməkdir və belə bir sadə təcrübəni əks etdirir ki, şeylər heç də amorf, bölünməz deyildirlər və bir qədər yaxından nəzərdən keçirildikdə, onlar bir-birindən ayrılı bilən müxtəlif hissələrdən təşkil olunmuşlar» [2].

Praktika nöqtəyi-nəzərindən «sistem» anlayışına nisbətən sistemli yanaşma daha qədimdir – o insan cəmiyyəti ilə yaşıddır. İbtidai icma dövrünün insanı daşdan balta, yaxud ox hazırlayanda artıq sistemli hərəkət edirdi. Lakin o, öz hərəkətlərinin sistemliliyini dərk etmirdi və məsələnin mahiyyəti də bundadır. Bu günün özündə də bir sıra elə məsələlər mövcuddur ki, onların həlli sistemli yanaşma nəzəriyyəsini bilməyi tələb etmir,

lakin bütünlükdə müasir ictimai praktika belə bir biliyi tələb edir. Buna görə də nəzəri baxımdan və sistemli yanaşma alqoritmindən şüurlu istifadə olunması planında həmin yanaşma, əlbəttə, mükəmməl bir metod kimi gəncdir.

Hazırda sistemli yanaşmaya marağın getdikcə artması ictimai praktikanın mürəkkəb məsələlərinin həllində, olduqca mürəkkəb sistemlərin dərk olunmasında onun bir metod kimi əlverişliliyi ilə izah olunur. Lakin baxılan yanaşmanın vacibliyi təkcə bununla məhdudlaşmır. Sistemli yanaşma fenomeni, hər şeydən əvvəl, elmin özünün inkişafında müəyyən qanunauyğunluqları əks etdirir. Elmdə sistemli yanaşmanın müasir rolunu müəyyən edən ilkin şərtlərdən biri informasiyanın kəmiyyətə sürətlə artması – «informasiya partlayışı»dır. Belə bir şəraitdə informasiyanın artması və onun mənimsənilməsi imkanlarının məhdudluğu arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılmasına elmi biliklərin sistemli şəkildə yenidən təşkili yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Yaxın zamanlaradək elmi idrakda analitik yanaşma (analiz) üstünlük təşkil edirdi və elmi fəaliyyət metodu kimi bu cür yanaşma indiyəcən də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Lakin bir sıra elm sahələrində analitik olaraq kifayət dərəcədə materialların üst-üstə toplanması şəraitində bu materialların inteqrasiyasına və sistemləşdirilməsinə kəskin ehtiyac yaranır ki, bunu da həm analizi, həm də sintezi özündə üzvi şəkildə birləşdirən sistemli yanaşma əsasında uğurla həyata keçirmək olar. Müasir dövrdə ən müxtəlif elm sahələrində çalışan alimlərin sistemli yanaşmaya meyl

göstərməsi - bu yanaşmanın tamı sonsuz olaraq artan hissəciklərin mexaniki cəmi (məcmusu) kimi təsvir etmək deyil, onu modelləşdirə bilmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Beləliklə, sistemli yanaşmanı müasir şəraitdə elmin inkişafının dərk olunmasında integrativ meyllərin güclənməsinin nəticəsi kimi hesab etmək olar. 19-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu meyl özünü daha qabarıq göstərməyə başladı.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sistemli yanaşmada diqqət mərkəzində öz-özlüyündə elementlərin öyrənilməsi deyil, hər şeydən əvvəl, obyektin strukturu və həmin strukturda elementlərin yeri durur. Sistemli yanaşma – obyektlərin sistem kimi nəzəri təsviri və yenidən təsəvvürdə canlandırılması üsuludur. Sistemli yanaşmanın əsas anlayışları arasında «element», «struktur», «funksiya» və s. mühüm yer tutur.

Ümumilikdə isə, sistemli yanaşma metodologiyasının əsas momentləri aşağıdakılardır:

1. Bütövlük (tamlıq) fenomeninin öyrənilməsi və təmin, onun elementlərinin tərkibinin müəyyən edilməsi.

2. Sistemdə elementlərin birləşməsi qanunauyğunluqlarının, yəni obyektin strukturunun tədqiq olunması (bu – sistemli yanaşmanın özəyini təşkil edir).

3. Strukturun öyrənilməsi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə sistemin və onun elementlərinin funksiyalarının öyrənilməsi, yəni sistemin funksional-struktur təhlilinin aparılması da zəruridir.

4. Sistemin genezisinin, onun hüdudlarının və digər sistemlərlə əlaqələrinin tədqiqi.

Elmin metodologiyasında nəzəriyyənin qurulması və əsaslandırılması metodları xüsusi yer tutur. Onların arasında izahetməni - daha ümumi biliklərin aydınlaşdırılması üçün daha konkret, məsələn, empirik biliklərdən istifadə olunmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İzahetmə aşağıdakı formalarda ola bilər:

a) struktur şəklində, məsələn, mühərrik necə qurulmuşdur;

b) funksional: mühərrik necə fəaliyyət göstərir;

c) mühərrik nə üçün və necə işləyir.

Mürəkkəb obyektlər nəzəriyyəsi yaradılarkən mücərrədlikdən (abstraksiyadan) konkretliyə keçid metodu mühüm rol oynayır.

Başlanğıc mərhələdə idrak prosesi real, predmet şəklində, konkret mövcud olandan öyrənilən obyektin ayrı-ayrı tərəflərini əks etdirən abstraksiyaların hasil olunmasına doğru gedir. Təfəkkür obyektini hissələrə bölərək, əvvəlcə onun tərkib elementlərini öyrənir, sonra isə həmin elementləri tam halda, sistem şəklində öyrənir.

Sistemli yanaşma xüsusi elmi idrak metodologiyasının və sosial praktikanın elə bir istiqamətidir ki, bunun əsasında obyektlərin sistem şəklində öyrənilməsi durur. Sistemli yanaşma konkret elm sahələrində problemin adekvat qoyuluşuna kömək edir və onların öyrənilməsinin səmərəli strategiyasını müəyyən etməyə imkan verir. Sistemli yanaşmanın metodologiyası, onun səciyyəvi xüsusiyyəti onunla müəyyən olunur ki, bu cür yanaşma tədqiqatı obyektin tamlığının və onu təmin

edən mexanizmlərin açılmasına, mürəkkəb obyektin müxtəlif növlərinin aşkara çıxarılmasına və onların vahid nəzəri mənzərəyə gətirilməsinə yönəldir.

Öyrənilən obyektin tam şəkildə əhatə olunmasına, biliklərin sistemli şəkildə təşkil olunmasına cəhdlər elmi idraka xas olan vacib keyfiyyətlərdən biri kimi, hələ vaxtilə antik fəlsəfədə və elmdə müşahidə olunmuşdur. Lakin 19-cu əsrin ortalarında tamlıq fenomeninin izahı ya daxili tamlığı tamamilə aşkar olan (görünə bilən) və xüsusi isbatlar tələb etməyən konkret predmetlərin (canlı orqanizmə bənzər şəkildə) səviyyəsi ilə məhdudlaşdırılır, ya da spekulativ (nəzəri təcrübəyə əsaslanmayan) naturfəlsəfi mühakimələr sferasına ötürülürdü; sistemli mütəşəkkillik ideyası isə əsasən elm sahəsinə nəzərən tətbiq olunurdu (vaxtilə biliklər sisteminin məntiqi təşkili prinsiplərinin aşkara çıxarılması ilə əlaqədar olan zəngin ənənələr məhz bu sahədə toplanmışdı). Sistemliliyin şərhinə bu cür yanaşmalara klassik elmin qabaqcıl idrak nəzəriyyələri, hər şeydən əvvəl, həm hər bir obyektin sadə, elementar əsaslarının axtarılması zərurətindən çıxış edən və beləliklə də mürəkkəbliyin sadəliyə müncər olunmasını tələb edən elementarizm, həm də gerçəkliyin bütün sferalarının izahının vahid prinsipi postulatına istinad edən və birmənalı determinizmi bu cür prinsip kimi irəli sürən mexanizim uyğun gəlirdi.

Sistemli yanaşma ciddi metodoloji konsepsiya şəklində mövcud deyildir: o, əsas mahiyyəti konkret elmlərin tədqiqinin istiqamətləndirilməsi olan idraki prinsiplərin çox da möhkəm olmayan əlaqələrin məcmusu

olaraq qalmaqla, özünün evristik funksiyalarını yerinə yetirir. Bu meyl ikili şəkildə həyata keçirilir. Birincisi, sistemli yanaşmanın mahiyyətə əhatəli və dolğun prinsipləri yeni məsələlərin qoyuluşu və həlli üçün ənənəvi öyrənmə predmetlərinin, köhnə yanaşma tərzlərinin nöqsanlarını aşkara çıxarmağa imkan verir. İkincisi, sistemli yanaşma anlayışı və onun prinsipləri öyrənilən predmetlərin struktur və tipoloji xarakteristikalarını verərək, yeni konstruktiv tədqiqat proqramlarının formalaşmasına kömək edir.

Sistemli yanaşma anlayışının və onun prinsiplərinin genişliyi onun müasir elmin digər ümumi nəzəri-metodoloji istiqamətləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsinə imkan yaradır. Özünün idraki məqsəd və istiqamətləri baxımından sistemli yanaşma strukturalizm və struktur-funksional təhlillə daha çox ümumi cəhətlərə malikdir: belə ki, onlar arasındakı doğmalığın əsas səbəbləri struktur və funksiyalar anlayışları ilə əməliyyatların aparılması deyil, həm də obyektin müxtəlif tipli əlaqələrinin öyrənilməsidir; bununla belə, sistemli yanaşma prinsipləri daha geniş və daha çevik məzmunu malikdirlər, baxılan istiqamətlərlə müqayisədə onlar sərt konseptuallaşmaya (konseptualizm - insan ağılında ümumi təsəvvürlərin mövcud olduğunu qəbul edən orta əsr fəlsəfi cərəyandır) və mütləqləşdirməyə daha az məruz qalırlar.

Prinsip etibarilə metodologiyanın ümumelmi istiqaməti olan və bilavasitə fəlsəfi problemləri həll etməyən sistemli yanaşma öz müddələrinin fəlsəfi şərhinin zəruriliyi ilə üzleşir. Sistemli yanaşmanın təşəkkülü tarixinin özü

inandırıcı şəkildə göstərir ki, o materialist dialektikanın fundamental ideyaları ilə qırılmaz vəhdət təşkil edir. Məhz dialektik materializm sistemli yanaşmanın daha adekvat fəlsəfi şərhini verir, onu metodoloji cəhətdən silahlandırır və özü də məzmunca zənginləşir; lakin burada dialektika ilə sistemli yanaşma

arasında subordinasiya münasibəti daim saxlanılır, çünki onlar müxtəlif metodoloji səviyyələri təmsil edirlər. Ümumilikdə baxıldıqda isə, sistemli yanaşma dialektikanın prinsiplərinin konkretləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

S.KASYMOV

Некоторые методологические вопросы системного подхода к процессу налогообложения (Статья первая)

Резюме

В работе исследуется философско-экономическая сущность и особенности формирования методологической структуры системного подхода в современных научных исследованиях.

Рассматриваются теоретико-методологические аспекты осмысления сущности и внутренней природы структурный, функциональный и генетический аспекты системного подхода.

S.QASIMOV

Methodological problems of the system approach the, process of tax collecting (Article I)

Resume

The article considers philosophical-economics features essence and features of the forming of methodological structure be analysed system approach (come up, treat) in modern scientific investigations.

Inside nature, functional and genetic bases of the method of system approached socio-economic investigations is looked through.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2010.
2. Леске М., Редлов Г., Штилер Г. Почему имеет смысл спорить о понятиях. Пер. с нем. М., 1987.
3. Морозов В.К. О сущности системного подхода к решению сложных задач и о проблемах больших систем // Большие системы, методология, моделирование. 1971.
4. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М., 1986.
5. Блауберг И., Гордин Э. Становление и сущность системного подхода. М., 1973.
6. Квейд Э. Анализ сложных систем. М., 1969.
7. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложения. М., 2002.

